

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ד

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"א (2021)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפוגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"א (2021)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים עציון, בית ספר שדה כפר עציון

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
11	לוטן אדלטין, עופר מרדר, יצחק גלעד
47	אתניות וריבוד חברתי: מבט ארכיאוזואולוגי מיהודה של שלהי ימי הבית השני
63	רינה אבנר, אמיר גנור, אלון קליין
81	שלומי שטרית
103	מרד ערבי בארץ יהודה: הקבוצות החמושות הערביות בהרי ירושלים, חברון ושפלת יהודה 1936–1939
121	שוקי שריר
145	יוחנן בן יעקב
163	נדב פרנקל
191	בנימין טרופר
207	אלדד אלרון, עמוס סבח, בר שמש, דודו זכאי
	רשימת משתתפים

מסכת היחסים בין קיבוץ כפר עציון לקיבוצים רבדים

יוחנן בן-יעקב

מקובל להניח שהפער בין השומר הצעיר לבני עקיבא, בין הקיבוץ הארצי לקיבוץ הדתי, עמוק ורחב באופן שמקשה לגשר על התהום, לחבר בין הפלגים וליצור שיתופי פעולה. זאת עקב השקפות העולם ומסכת הערכים המניעים את שתי התנועות. שתיהן מעוגנות בשורשים רעיוניים ובהוויות תרבותיות שונות. בכוונתי להאיר במאמר זה תמונה אחרת – שתי תנועות שמאפיינים אותן יותר חיבורים מפירודים, יותר צירופים ושיתופים מאשר פיצולים ופילוגים. שתיהן תרמו רבות לבניין הארץ ולביסוס המפעל הציוני. ביטויים לכך אפשר לראות לאורכה ולרוחבה של הארץ, לדמות העם, המדינה והחברה ולצביונם בימינו. עם זאת, אין בכך כדי לטשטש את המחלוקות ולעמעם את הגוונים הייחודיים שנושאת כל אחת מהן. לעיתים נעוץ השוני בפערי שפה, בפרשנות שונה לאותם מונחים לשוניים. שתי התנועות – השומר הצעיר ובני עקיבא – עברו בעשרות השנים האחרונות תהליכי שינוי ניכרים במסרים הרעיוניים ובדגשים החינוכיים. הזמן שחלף ממועד התרחשות האירועים ועד כתיבתם כאן עשוי להעניק להם פרספקטיבה שונה.¹

אפתח בפרשייה בעלת ממד אישי שמשקפת כיוון ודרך. בשנות ה-80 של המאה הקודמת, בהיותי מזכ"ל תנועת בני עקיבא, נקשרה חברות ביני ובין מזכ"ל השומר הצעיר, ידידי אלישע שפירא. ידידות זו הובילה את שנינו לזום סדרת מפגשים בין הנהגות שתי התנועות, שעיקרם חיפוש המשותף והמאחד וציון המייחד. המכנה המשותף היה רחב דיו כדי לקדם שיתוף פעולה גם ברמת בני הנוער בגיל בית הספר התיכון בסניפים/בקינים. אחד התוצרים של פעולה זו היה חוג עיוני משותף, שבו השתתפו כמה עשרות מדריכים ומדריכות צעירים משתי התנועות. המשתתפים בחוג נפגשו אחת לכמה שבועות לאורך תקופה לא קצרה, והם עסקו בעיון בטקסטים מן המקורות של שתי התנועות. היו אלה מפגשים מרתקים ומעשירים ברמה עיונית וחוויתית. בזכות פעילות חדשנית זו מצא לנכון שר החינוך והתרבות, הנשיא לשעבר יצחק נבון, להעניק לשתי התנועות יחד את פרס שר החינוך.

לימים למדתי שהזיקה בין שתי התנועות היא בעלת שורשים עמוקים ונוף רחב יותר מהידוע, המוכר והמפורסם. אציג היבטים שונים של מסכת היחסים שנרקמה בגוש עציון בשנים תש"ג–תש"ח, 1943–1948, בין הקיבוץ הדתי כפר עציון, שהוקם בידי בוגרי תנועת הנוער הציונית-דתית מפולין, ובין קיבוץ רבדים, שהוקם בידי ילידי הארץ, בוגרי תנועת הנוער השומר הצעיר. מכאן נעבור לעיין בזיקה העמוקה בין תנועות נוער אלה, שפעלו בפולין בין שתי מלחמות העולם.

פתחתי בחוויה אישית, שהיא גם פיסת היסטוריה. מכאן ואילך אתבסס ואבסס את טענותי, כמקובל בבמה זו, על מקורות ראשוניים ומשניים – יומנים, זיכרונות אישיים ועבודות מחקר.

מאחד ומייחד – קיבוצי גוש עציון תש"ג-תש"ח

ביום כ"א בשבט תש"ז, 11 בפברואר 1947, העפילו להר עציון חברי גרעין צבר של השומר הצעיר והקימו את רבדים – הקיבוץ הרביעי בגוש עציון. קיבוץ רבדים השתייך לתנועת הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר, שהוקמה ב-1927. זו אחת מתנועות ההתיישבות הגדולות והפוריות בארץ – בשלהי המאה הקודמת היא מנתה 85 קיבוצים. אז התאחדה עם התנועה הקיבוצית המאוחדת, שכללה את איחוד הקבוצות והקיבוצים ואת הקיבוץ המאוחד. הקיבוץ הארצי היה תנועה ציונית "חילונית" שדגלה בקולקטיביות רעיונית, קיימה בדבקות את ערכי השיתוף והשוויון והזדהתה עם השלטון הקומוניסטי בברית המועצות, עמדה שעוררה מחלוקות וגרמה למשבר פנימי. לימים היה הקיבוץ הארצי גורם מרכזי בהקמת מפלגת הפועלים המאוחדת – מפ"ם.

חברי תנועת הנוער השומר הצעיר, בארץ ובגולה, חונכו להגשמה אישית בקיבוץ הארצי. רבים מהם הושפעו מחינוך זה ודבקו רעיונית ומעשית בדרך שבה חונכו. בעת עלותם לקרקע מנו חברי גרעין צבר כ-100 איש, מהם 20 חברים וחברות בשליחות התנועה בקיבוצי השומר הצעיר. מכלל 80 החברים בקיבוץ רבדים היו כ-25 בנות. הם היו ילידי הארץ, רווקים ורווקות, בני 18–20, שלא הספיקו להקים ברבדים משפחות. הם התגייסו לפלמ"ח וקיבלו הכשרה חקלאית-קיבוצית במסגרת הכשרה מגויסת בקיבוץ בית זרע (פינקרפלד תשמ"ו).

איור 1: הקמת קיבוץ רבדים (באדיבות אכ"ע)

שלושה קיבוצים דתיים שייסדו בוגרי בני עקיבא והשומר הדתי בגוש עציון קדמו לרבדים: כפר עציון נוסד בכ"ה בניסן תש"ג, 30 באפריל 1943, בידי חלוצים ציוניים-דתיים, בוגרי השומר הדתי ובני עקיבא מפולין. אליהם חברו בוגרי התנועה מצ'כיה וחבריהם ששרדו את השואה. חלקם ידעו תלאות וסבל באירופה הבווערת, שם איבדו את רוב בני משפחותיהם, באוניות המעפילים ובמחנות המעצר הבריטיים. בעת עלותם על הקרקע היו רבים

מחברי הקבוצה מעל גיל 30. בראשית שנת תש"ח, 1947, מנתה הקבוצה 220 נפש, מהם 130 חברים וחברות, כ-60 משפחות, 57 ילדים, אורחים והורי חברים. כמה חברים התגייסו בשליחות הקבוצה לבריגדה וסייעו בהתארגנות שארית הפליטה באירופה.

משואות יצחק הוקמה בראש חודש חשוון תש"ו, 7 באוקטובר 1945, בידי חברי תנועת הנוער הציונית-דתית בני עקיבא מצ'כיה, מהונגריה ומסלובקיה. בראשית שנת תש"ח היו בה 90 חברים וחברות, תריסר ילדים, וכ-20 חברי גרעין והורים.

עין צורים הוקמה בכ"ז בתשרי תש"ז, 22 באוקטובר 1946, בידי חברי גרעין ה' של בני עקיבא, ילידי הארץ, ששהו בהכשרה בבירה שבגליל העליון. חלקם התגייסו קודם לכן

למחלקה הדתית בפלמ"ח. בראשית שנת תש"ח מנתה עין צורים 55 רווקים ורווקות בגיל 18–20. הם קלטו את בוגרי מקווה ישראל ושלחו חברים להדרכה בתנועת בני עקיבא (אילן תשמ"ו).

איור 2: ריקודים בכפר עציון (באדיבות אכ"ע)

ריכוז של שלושה קיבוצים דתיים יחד אינו מקרי. תנועת הקיבוץ הדתי דגלה בהתיישבות גושית ויישמה זאת בגוש עציון, בגוש קיבוצי עמק בית שאן ובגוש קיבוצי מבואות עזה. הרצון להתיישב התיישבות גושית נבע מתפיסה עקרונית – חתירה להתמודד עם מלאות החיים היהודיים-הלכתיים במדינה ובחברה. גוש קיבוצים דתיים נועד להיות גורם משמעותי ובעל השפעה ציבורית רחבה, מעבר לקיבוץ בודד. הכוונה הייתה להוכיח שאפשר לממש חיים

דתיים-הלכתיים במציאות המודרנית ולקיים מדינה שתושבת על אורח חיים הלכתי. משה אונא, מראשי הקיבוץ הדתי, טען: "נאמר בבירור כי אין אפשרות להגשים את רעיונונו בשלמות אלא בדרך ההתיישבות הגושית" (אונא תשכ"ה: 60).

מראשית הדרך היה ברור שצירוף כמה קיבוצים דתיים שכנים יאפשר סיוע אלה לאלה, בבחינת "טובים השנים מן האחד... והחוט המשלש לא במהרה ינתק" (קהלת ד). הצורך הגושי בלט בקיבוצים הדתיים לנוכח סוגיית התרבות והחינוך – אפשרות להקים בית ספר קיבוצי דתי גדול, וצורכי דת ותרבות נוספים שקשה מאוד לספקם לכל יישוב בודד וקטן. נוסף על כך, ראשי הקיבוץ הדתי ראו ערך בשיתוף פעולה משקי וחברתי, שיחזק ויבסס את הקיבוצים השותפים. ייתכן שהיה בכך גם חיזוק מורלי לחברי התנועה, שחשו עצמם מקופחים ופגועים מיחס המוסדות הלאומיים כלפיהם (סוגיה שאין מקום להרחיב בה כאן). רעיונות אלה מומשו בחלקם בגוש עציון, בזמן המועט שהדבר התאפשר, ובעיקר בימי המצור. עם זאת ציין חבר עין צורים, רפי אילן, שלא קם בגוש עציון מוסד מרכזי לשלושת הקיבוצים הדתיים, ולא לכל ארבעת הקיבוצים (אילן תשמ"ו). המחבר היה חבר קיבוץ עין צורים, ודבריו משמשים גם עדות אישית). מסגרת כזו קמה רק בימי המצור והמערכה בתש"ח, 1948.

לכאורה, נראה שקשרים טבעיים היו צפויים להירקם דווקא בין חברי רבדים לחברי עין צורים. הגיל הזהה, הרקע האישי הדומה והקרבה הגיאוגרפית מחזקים הנחה זו. נראה להלן שנוצר חיבור דווקא בין חברי כפר עציון לחברי רבדים, חרף פער הגילים והרקע השונה. מעבר לנימוקים הרעיוניים שיפורטו להלן, קבוצת כפר עציון ראתה עצמה אחות בוגרת לשלושת הקיבוצים שעלו בעקבותיה. ההתארגנות לעליות לקיבוצים ובסיס היציאה לדרך היה כפר עציון, הוותיק והמבוסס ביישובי גוש עציון. כלפי שני הקיבוצים הצעירים

בגיל ובניסיון החיים, עין צורים ורבדים, חשו עצמם חברי כפר עציון במעמד של אב לילדיו. חבר כפר עציון שימש מלווה קבוע לעין צורים בשנתה הראשונה ושימש גזבר ורכז קניות – תפקידים משמעותיים בקיבוץ צעיר. עורך סדר הפסח הראשון היה חבר כפר עציון. חברי כפר עציון סייעו לחברי עין צורים וליוו אותם אף בתחומים נוספים (אילן תשמ"ו: 105–101). גם לקיבוץ רבדים סייעו חברי כפר עציון בהדרכה, בייעוץ ובהכוונה. ניסיון ההתיישבות בהר שצברו חברי כפר עציון בשנים תש"ג–תש"ז, 1943–1947, היה יקר מפז. קשרים אלה התהדקו בימי המערכה בתש"ח, ימים שבהם מצאו עצמם חברי ארבעת הקיבוצים כלואים בטבעת מצור הדוקה ומעיקה.

איור 3: קיבוץ רבדים (באדיבות אכ"ע)

בין חברי עין צורים לחברי רבדים נוצר מתח סביב קביעת מיקומה של רבדים, עיבוד חלק מהאדמות ושמירת השבת במרחב הציבורי (להלן). נראה שהוא תרם לריחוק מסוים בין שתי הקבוצות הצעירות. לעיתים פער גילים ומרחק פיזי מסוים דווקא מסייעים לפיתוח קשרים הדוקים. זאת ועוד, חברי כפר עציון נתנו ביטוי רחב ועמוק להשקפת עולמם החלוצית הציונית־דתית. הדבר נבע בוודאי גם מאופי החברים ומהדמויות המובילות. שאר הקיבוצים בגוש עציון היו צעירים, והקדישו את מעייניהם לבניין המשק

החקלאי בתנאי ההר הקשים ולבניין החברה הקיבוצית. הקולקטיביות הרעיונית ששררה בשומר הצעיר – הקיבוץ הארצי, שבאה לידי ביטוי מובהק בקיבוץ רבדים, מזמנת השוואה מעניינת בין דרכן של שתי התנועות, שכאמור נראות רחוקות זו מזו.

יסוד ערכי משותף

את השקפת עולמם ביטאו חברי רבדים במגילה שהוקראה בטקס העלייה:

הקשיבי נאחלין, הקשיבי לקול בנייך! הן באנו עדייך היום לבנות בך מולדת ובית. עת מחפנינו עוד אמש גורשו אחים נרדפים... מנגד תראה את הארץ, זה צו השלטון המתנכר. מנגד תראה ואליה לא תבוא!... עם זקוק למולדת. שְׁמַמַת הארץ, רק ידינו תפרינה אותך... נאחלין, קבלינו לחיקך כאם כי שבנו אלייך בנייך למצוא בך מולדת ומשכן. מְהֵרָה יהודה קוראים שומרים צעירים לנוער העברי באשר הוא: זאת הדרך בה ללכת, ללכת עד תום (בן יעקב תשמ"ג: 121).

ניכר במגילה ציטוט פסוק: "מִנְגִּד תִּרְאֶה אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמָּה לֹא תָבֹא" (דברים לב), וכן דגש על שיבת הבנים לחיק אימם, כדברי הנביא: "שָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם" (ירמיה לא). דימוי זה, של הקשר בין אם לבנה או לבתה, מתייחד מרוב הקשרים בין בני האדם בהיותו חזק ועמוק מכול,

איור 4: חברי רבדים בריקוד במשק (באדיבות אכ"ע)

אף שחסר בו מרכיב הבחירה. האם אינה בוחרת מי ייוולד לה, והבן או הבת אינם בוחרים את אימם. הם אינם יכולים להמיר אותה, ואין היא יכולה להחליף אותם. לכל היותר יכולים הם להתכחש זה לזו וזו לזה, אך זו תופעה נדירה ביותר. דימוי זה מסמל את היחס בין העם היהודי לארץ ישראל. חברי רבדים, אנשי השומר הצעיר, ביקשו לומר לעצמם, לשכניהם הערבים וגם לכולנו: הר זה, אדמת סלעים וטרשים זו, שתנאי החיים בה קשים – מצוקת מים, חורף סוער ומושלג,

בדידות וניתוק – שסיכויי הפיתוח המשקי בה אינם מרנינים, היא אָמא שלנו. לעולם לא נוכל ולא נרצה להמירה!

דמיון רב ניכר בין השקפת עולם זו להשקפת עולמם של מייסדי קיבוץ כפר עציון. במגילת הנטיעה, כ"ו בשבט תש"ד, ביטא שלום קרניאל את החזון שהניע אותם לעלות להתיישב בהר:

הגענו הלום כדי לבנות ולנטוע ולהכות שורשים עמוקים בהרי יהודה... תלויים היינו בגולה... לשורשיות אנו זקוקים, לאחיזה איתנה באדמת המולדת... העצים האלה שאנו נוטעים היום – לסמל יהיו לנו... אות ברית עם אדמת המולדת... מלפני אלפיים שנה היו ההרים מסביב הומים מרינת העצים ומצהלת החיים. היום הם עומדים קרחים בשיממונם. עם עלייתנו לכפר עציון נשבענו: לא ננוח ולא נשקוט עד כי נגול את חרפת השממה מעל פני ההרים ועד כי נכסה אותם במעטה עצי פרי ועצי יער אשר ירונו את שירת התחייה (בן יעקב תשמ"ג: 75; ברמן תשע"ג: 368–369).

המושג מולדת חוזר בשתי המגילות. בלשונו המדוברת מולדת משמעה ארץ, אך לא כך במקרא. שורש המילה יל"ד מצביע על הקשר אנושי. הדיבר הראשון של הקדוש ברוך הוא לאברהם העברי: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם לֵךְ לְךָ מֵאֶרֶץ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ" (בראשית יב, א). ארצו של אברהם אינה מולדתו. עליו לעזוב את שתייהן – את ארצו ואת מולדתו. "אֵיכָכָה אוֹכֵל וְרָאִיתִי בָרָעָה אֲשֶׁר יִמְצָא אֶת עַמִּי וְאֵיכָכָה אוֹכֵל וְרָאִיתִי בְּאֶבֶן מוֹלַדְתִּי" (אסתר ח ו). אסתר לא זעקה לאחשוורוש על אובדן ארץ ישראל, אלא על אובדן עם ישראל. הדבר מודגש באמצעות ההקבלה בין שני חלקי הפסוק. מולדת משמעה החברה האנושית שלתוכה אנו נולדים. העתקת המשמעות מהקבירה אל הארץ משקפת תהליך תרבותי עמוק. הזיקה לארץ מיוסדת על זיקה לקבירה האנושית שחיה ויצרה באותה כפרת ארץ.² שתי התנועות גילו זיקה עמוקה לעם היהודי, ומכאן לארצו, ארץ ישראל. שתייהן ראו בארץ ישראל בסיס קיומי, המאחד ומלכד את האומה, ותנאי חיוני לעתידה, לצמיחתה ולשגשוגה (בובר תש"ה).

חברי כפר עציון וחברי רבדים בחרו להעפיל להר חברון ולהתמודד עם האתגר ההתיישבותי המורכב שהוא הציב בפניהם. הם ראו בארץ ישראל בגבולותיה הרחבים ארץ מולדת, נחלת אבות. הם העפילו להר טרשים קירח וקיוו להפריח אותו, להשיב לו את הצבע הירוק והרענן, את שפע היישובים העבריים ואת החיים היהודיים שעטרו אותו בימי קדם. כל תנועה בסגנונה ובדרכה המיוחדת.

השקפת עולם חברתית־סוציאליסטית

חברי רבדים, כמו חברי עין צורים, משואות יצחק וכפר עציון, בחרו בחיי קיבוץ על יסוד השקפת עולם חברתית שיש בה הרבה מן המשותף. השקפת העולם הסוציאליסטית שאימצה תנועת השומר הצעיר היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה (להלן פרק ו). תנועות הנוער הציוניות־דתיות שפעלו באירופה ובמקביל בארץ ישראל – השומר הדתי, בני עקיבא, ברית חלוצים דתיים – שהמשותף להם והמאחד ביניהם רב על המפריד והמפצל, פעלו בחסות ובהשראה רעיונית של תנועת תורה ועבודה. תנועה שהשקפת העולם הסוציאליסטית דתית – ובמינוח המקובל בימינו, צדק חברתי – הייתה הרעיון המכונן שלאורו קמה ופעלה. רעיון תורה ועבודה התפרש כ"סוציאליזם דתי תורני". ישעיהו ברנשטיין, מגדולי ההוגים של רעיון תורה ועבודה וממעצבי דרכה של תנועת תורה ועבודה, הגיב לביקורת על השקפת עולם זו:

"יאמרו, הרי זה מה שקוראים סוציאליזם? אמנם כן, רק בהוספה קטנה: סוציאליזם יהודי דתי־מוסרי. ההבדל הוא בין עובד א-לוקים לאשר לא עבדו".³

תנועת תורה ועבודה דחתה בתוקף את רעיון מלחמת המעמדות ואת שלילת הלאומיות והדת שאפיינו את הסוציאליזם. את ערכי הצדק החברתי היא שאבה מהתנ"ך וממורשת ישראל לאורך הדורות. דרכה הייתה מעוגנת עמוק בעולם התורה והמצוות. מתוקף רעיון זה הציבו תנועות הנוער הציוניות־דתיות האלה את הקיבוץ הדתי כיעד הגשמה לבוגריהן. לתפיסתם, הערובה הטובה ביותר להגשמת חיי תורה ועבודה היא הקיבוץ הדתי (בן יעקב תשס"ז; בן יעקב תשע"ח). יסוד רעיוני משותף זה

איור 5: חברי רבדים בטקס העליה על הקרקע (באדיבות אכ"ע)

תרם לשותפות בין חברי רבדים לחברי הקיבוצים הדתיים בגוש עציון, וביסס אותה מעבר להזדהות הציונית של שתיהן.

תוכנית החלוקה – נובמבר 1947

אורי פינקרפלד, חבר רבדים בגוש עציון וממשיכתה רבדים בשפלת יהודה, כתב בעיתון השומר הצעיר, המֶצֶפָה, בפברואר 1948, אדר א' תש"ח, בתגובה לתוכנית החלוקה שאושרה באו"ם ב"ז בכסלו תש"ח, 29 בנובמבר 1947, ולנפילת הל"ה בדרכם לגוש עציון הנצור, ובהם איציק גינזבורג, חבר רבדים:

חלוקה...?! קשה להשלים. מכאיב לחשוב שחלקים ניכרים מארצנו שוב לא יהיו לנו למדרך רגלינו, לטיולים, להתיישבות, להיאחזות העם החוזר למולדתו, יישארו שוממים... לא, אי אפשר להשלים... ברית דמים קשרנו עם הארץ, עם הרי חברון... הקשר לסביבה, לנוף, הופך לקשר של חיים.⁴

השומר הצעיר התנגדה לתוכנית החלוקה, ותבעה מדינה דו־לאומית על כל שטחה של ארץ ישראל המנדטורית. במאמרו הקצר "רבדים בגוש עציון" כתב פינקרפלד:

כחניכי השומר הצעיר היינו חסידי ארץ ישראל השלמה האמיתיים, 'ציונות גדולה'... כל מה שהוא ארץ ישראל במובן הרחב ביותר... יחסינו לשכנים הערבים... התחנכנו ל'אחוות עמים' והאמנו בזה. ראינו בארץ ישראל את המולדת המשותפת לעם היהודי החוזר אליה ולעם הערבי היושב בה (פינקרפלד תשמ"ו: 116).

דברים אלה הם פרי מדיניות תנועתית שבאה לביטוי במסמכי התנועה ובפרסומיה. לדוגמה, בכרוז של השומר הצעיר (1937) נאמר, בין השאר: "מעל ראשינו מרחפת הסכנה של חלוקת הארץ... אנו דוחים באופן מוחלט כל תכנית חלוקה! לא נוכל להפקיר אף שעל אדמה אחד מארץ ישראל... צו השעה הוא לא חלוקת הארץ כי אם הרחבת שטח ההתיישבות היהודית" (דרור ורונצווייג 1956: 290–291). באופן דומה הגיב חבר כפר עציון, שלום קרניאל, להחלטת החלוקה במאמרו האחרון בטרם נפל בקרב:

ניתנה השמחה בליבנו אך לא שמחה שלמה היא לנו. חלוקת הארץ, פצע כאוב הוא בגופה וכל יהודי נאמן מרגיש את הכאב הזה בליבו. ירושלים, עיר הבירה של ארץ ישראל, שהייתה בכל הדורות מטרת הכיסופים והשאיפות של ישראל, נשארה מן החוץ. יהודה, שומרון והשטחים בצפון, זו נחלת אבותינו מימי קדם, שבה התהלכו מלכינו, נביאינו וחוזינו, נקרעו מעל גופה של המדינה העברית. ודאי שהעם לא יוכל להשלים עם העובדה של חלוקת הארץ לגזרים ושלילת זכותנו להתיישב ברוב רובה של ארץ ישראל ההיסטורית, המובטחת לנו מפי הגבורה. ואף כי בשנים הבאות יקדיש העם את עיקר מרצו לחיזוק עצמאותנו במדינה העברית המקוצצת ולקליטת המונים שינהרו הנה מהגולה, לא נשכח את ירושלים ולא את חברון ושכם ועוד מאות מקומות תנ"כיים שצריכים להיגאל (ברמן תשע"ג: 385).⁵

עיון רגיש מגלה הבדל בין שתי התנועות: השומר הצעיר חתר למדינה דו־לאומית, הציבור הציוני־דתי שלל הצעה זו. חבר כפר עציון הדגיש כי העם לא ישלים עם חלוקת הארץ, אך יקבל, זמנית, את המדינה העברית המקוצצת. גישה זו של חברי כפר עציון מבטאת הכרה

במציאות הפוליטית ותביעה להיענות לאתגרים הלאומיים שאינם ממוקדים בארץ אלא בעם היושב עליה. חברי רבדים, כשאר חברי הקיבוצים בגוש עציון וכלל היישובים העבריים שנועדו להישאר בגבולות המדינה הערבית שאמורה הייתה לקום, בחרו להישאר במקומם גם אם מדינה עברית תקום הרחק בשפלה. "נהיה יישוב יהודי בארץ ישראל, כמובן, אבל במדינה ערבית", כתב אורי (פינקרפלד, שם). תוך זמן קצר יחסית נאלצו גם חברי רבדים להשלים עם המדינה המקוצצת.

במלחמת ששת הימים שבנו להר חברון. זכינו לחדש את קיבוץ כפר עציון ולייסד את בית ספר שדה כפר עציון. במסגרתו הובלנו רבים במשעולי הר חברון, בהם גם חניכי השומר הצעיר. בתגובה לאחד הסיוורים האלה כתב חנן כהן, חבר השומר הצעיר, להנהגת התנועה:

לצערי הרב השתתפתי בטיול ירושלים... בשטחים שכבשה ישראל ב־1967, שטחים שמעבר לקו הירוק!... האם זה אותו 'נוף מולדת אשר בו השומר מושרש' (דיבר שביעי מדיברות השומר)... הרגשתי נורא במקום לא לי... אותו טקס מציק של קבלת סמל הטיול איבד כל משמעות, כאשר נעשה על הר ההרודיון אשר נמצא בשטחי יהודה ושומרון... לדעתי הקו הירוק הוא הקו האדום. אני מציע לחזור למתכונת הרגילה של טיולי ירושלים שנערכו תמיד בנופים היפים שממערב לירושלים בשטחה של ארץ ישראל [מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק]. (יל"י 1983, 44)

על כך הגיב רכז ההנהגה הארצית של השומר הצעיר, אלישע שפירא:

ההיסטוריה קלעה אותנו לסבך טראגי בו שני עמים רואים בארץ ישראל את מולדתם. הגענו למסקנה שבתנאים שנוצרו אין דרך אחרת אלא לחלק את הריבונות על ארץ ישראל בין שני העמים. בשום אופן איננו חדלים לראות בכל ארץ ישראל את מולדתו התרבותית, ההיסטורית והלאומית של העם היהודי. כך גם הפלשתינאים אינם מבחינים בין שכם לחיפה, בין חברון לנצרת, אלו גם אלו הם מולדתם. חנן, אתה שואל בציניות ובלעג, האם שורשינו השומריים והיהודיים צומחים ויונקים מנופי ההרודיון, בריכות שלמה ובתיר. תשובתי הברורה: כן! הר הורדוס נקרא כך על שם בונה הר הבית. אותו מלך יהודי שבנה גם את מצדה, אליה אנו עולים מדי שנה. בביתיר, היא ביתר העתיקה, לחמו אנשי בר כוכבא במרד הגדול נגד הרומאים... אין מוחקים קשר של עם למולדתו בהבל פה של לעג וציניות... אני מקווה כי לאחר בוא השלום נוכל להמשיך לטייל בנופים ובאתרים בהם צמח והתגבש עמנו, גם באותם מקומות שבהם תתקיים ריבונות אחרת, כי אם לא כך... איזה מין שלום יהיה זה? (יל"י 1983, 45)

מייסדי הקיבוצים בגוש עציון המקורי נקשרו בעבותות להר הקסום והתקשו להיפרד ממנו, חרף שינוי הנסיבות והשנים שחלפו. בעקבות מלחמת ששת הימים סיירו חברים ותיקים מקיבוץ רבדים המקורי בגוש עציון. הביקור במקום שבו הקימו את ביתם, ממנו לא נותר זכר, עורר בהם התרגשות רבה. היו ביניהם חברים שביקשו לחדש "קשר של חיים", לשוב הביתה. התנועה הקיבוצית והפוליטית אליה השתייכו דחתה רעיון זה מכול וכול.

בין שבת קודש לחג הפועלים

המצור על גוש עציון הוטל מיד לאחר אישור תוכנית החלוקה. ביום כ"ח בכסלו תש"ח, נרביעי של חנוכה, הותקפה שיירה ראשונה בדרכה מירושלים לגוש עציון. עשרה מגינים-לוחמים נפלו בקרב. הרב הראשי לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שיגר למגיני גוש עציון מברק עידוד והנחיה הלכתית:

אחי היקרים קיבוצי גוש החברון, ברכת ה' עליכם תחול! בדמע אני כותב לכם דברי תנחומים אלה. חיזקו ואמצו כי ישועת ה' קרובה לבוא. ועתה, אחי, מה שאתם מוצאים לנחוץ בשביל ההגנה עשו בלי שום היסוס בשבת קדשנו. בָּנוּ כל הדרוש ועשו כל הנחוץ בשביל ההגנה. זה לא רק מותר אלא מצווה וחובה קדושה ואל תחושו כלל וכלל! שומר ישראל יגן עליכם ועלינו ועל כל ישראל וימהר ישועה ויחיש גאולה אמן אמן!

אחיהם יצחק אייזיק הלוי הרצוג

(בן יעקב תשס"ח: 32; מופיע בשינויים, קנוהל תשי"ז: 78).⁶

בהתאם לכך יצאו חברי הקיבוצים לעבודת הביצורים בכל יום, כולל שבת. שבועיים לפני נפילת גוש עציון בקרב הכול היו מודעים לחומרת המצב בגוש עציון. 1 במאי 1948 חל באותה שנה בשבת, אָסְרו חג פסח, כ"ב בניסן תש"ח. חברי הקיבוצים הדתיים הקדימו להתפלל ויצאו, כדרכם, לעבודת הביצורים. חברי רבדים, סוציאליסטים נאמנים, סירבו לצאת לעבודת הביצורים ביום שבו הם חגגו את חג הפועלים. יום סולידריות הפועלים ברחבי העולם, שמקורו במאבקי הפועלים בארצות הברית ובקנדה בשלהי המאה הי"ט, היה מקודש בעיניהם. צעד זה עורר מורת רוח בכפר עציון. חבר הקבוצה, צבי טילמן, הגיב באמירה מחודדת: מי שגזר עלינו שמירת שבת, הקדים וגזר "נְחִי בָּהֶם, ולא שימות בהם". מי שגזר על אנשי השומר הצעיר את קדושת 1 במאי שכח לצוות על קדושת החיים.⁷

אפשר להתבונן במחלוקת זו גם מזווית שונה. חברי רבדים הביעו במעשה זה השקפת עולם, עקרון יסוד – החיים אינם ערך עליון. יש ערכים גדולים מהם, שתובעים מסירות נפש. הם חונכו על הזדהות עמוקה עם התנועה הסוציאליסטית, מלחמת מעמדות בין המנצלים למנוצלים, מאבק למהפך בחלוקת המשאבים בעולם כדרך לגאולתו. במובן זה ניכרת זהות בין חברי הקיבוצים הדתיים לחברי רבדים. אלה כאלה חיו בתודעה שהחיים אינם ערך עליון הדוחה כל ערך וצורך אחר. ביטוי לכך נתן שלום קרניאל בדברים שנשא באזכרה לנפתלי ולאיהלה, אנשי הקיבוץ הדתי שלוחות, שנהרגו מאש חיילים בריטיים ביום כ"א בכסלו תש"ו, 26 בנובמבר 1945, בשדות קיבוץ גבעת חיים. ההגנה ריכזה שם קבוצה גדולה של חלוצים עבריים לסיכול ניסיון בריטי לצור על הקיבוץ, לבצע חיפוש מדוקדק ולגרש מעפילים שנמלטו אליו. הבריטים הגיבו באש לעבר החלוצים:

שני חברים, חיילים פשוטים, נפלו במערכת היישוב... שני עולמות נחרבו... תורתנו תורת חיים היא, המחייבת את האדם לבחור בחיים... למען שחרור מולדתנו לא ייקר לנו כל קורבן. החיים יקרים לנו ואנו רוצים לשמור עליהם משמרת מעולה, אולם יש ערכים אשר הם יקרים מכול ואשר למענם כדאיים החיים ובלעדם אין חיינו חיים אלא התנוונות ושפלות. מולדת, זהו הערך שבלעדי צפויים אנו לכליון ולהשפלה מתמדת... על מולדת זו לא נוותר בשום פנים ובשום תנאי, אף כי נשלם

עבורה כופר רב... ויקוימו דברי הנביא: "הֲרַנִּינוּ גוֹיִם עִמּוֹ כִּי דָם עֲבָדְיוֹ יָקוּם וְנָקָם יָשִׁיב לְצַרְיוֹ וְכָפֹר אֶדְמָתוֹ עִמּוֹ!" (רז תשכ"ז: 294–295; ברמן תשע"ג: 380–381)
בסערת קרבות תש"ח ובהשראת הנופלים, בהם שני חברי רבדים, כתב חבר רבדים בחורף תש"ח, 1948:

אנו בניו הצעירים של עם ישראל, עלינו הוטל התפקיד הגדול – לגאול, ליצור מציאות לעם במולדת. מציאות בונה, יוצרת. אין הישג בלי הקרבה. אין בונים מולדת בלי קורבנות... רצה הגורל שדווקא אתם [חברי רבדים שנפלו בקרבות], אשר הלכתם מאיתנו, אתם שרק אתמול הייתם בין כובשי האדמה, אתם תפלו, אתם תתנו את חייכם. בקרב על החיים מצאתם את מותכם! על כן אנו – אל בכי! עלינו להמשיך את אשר התחלתם. כאילו עומדים אתם לפנינו ופוקדים: בל נרפה את המתח. בל יאחזנו כפיון ידיים. רק קדימה! ושוב, רק קדימה! להמשיך את המפעל אשר למענו מסרתם את נפשכם. ואתם, היו בטוחים – אנו נמשיך! הלב נצבט אך היד עובדת. ביראת כבוד עומדים אנו לפניכם ונשבעים (זלמן תש"ח).

איור 6: חברי כפר עציון מבצרים את הקיבוץ במלחמת העצמאות (באדיבות אכ"ע)

אותם דברי עידוד וחיזוק עלו גם בכפר עציון לאחר נפילת מניין לוחמים בשיירת העשרה, שניים בשיירה ב'ב' בשבט תש"ח, שלושה בקרב ב'ג' בשבט ונפילת איש כפר עציון בעמדה. ביום ד' בטבת תש"ח צוטטו בעלון כפר עציון פסוקים המתארים טקס חגיגי במשכן במדבר, שבו הקריבו נדב ואביהו, בני אהרון הכהן, אש זרה ונענשו, ודברי הפרשנות לאירוע קשה זה:

"וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלִּפְנֵי ה' וַתֹּאכַל אוֹתָם וַיָּמָתוּ לִפְנֵי ה'; וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרֹן הוּא אֲשֶׁר דָּבַר ה' לֵאמֹר בְּקִרְבִּי אֶקְדֹּשׁ וְעַל פְּנֵי כָל הָעָם אֶקְבֹּד וַיָּדַם אֶהֱרֹן" (ויקרא י ב).
"אל תתאבל ואל תבכה ואל תחדל מן העבודה – כי הדבר הזה אשר אני אומר לך הוא אשר דבר ה' – בקרובי אקדש" (פירוש הרשב"ם).

"היכן דיבר? 'וְנִעַדְתִּי שְׁמָה לְבָנִי יִשְׂרָאֵל וְנִקְדַּשׁ בְּכַבְדִּי' (שמות כט, מג) אל תקרא בכבודי, אלא – במכובדי" (פירוש רש"י).

[מכאן הקריאה לחברי כפר עציון האבלים:]

לפי צו זה – 'אל תבכה ואל תחדל מן העבודה', התחלנו להחזיר את חיינו ועבודתנו למסלול הרגיל. שוב התחילו לשוחח ליד שולחנות האוכל, שוב הופיעה לפרקים נהרת חיוך על הפנים ובחלל נשמע הד של צחוק (קנוהל תשי"ז: 78–79).⁸

"דתיים" – "חילוניים" – הפר שנפגע בקרב

זמן קצר לפני אותה שבת, 1 במאי 1948, התחוללה בכפר עציון דרמה שבמוקדה עמד היחס לחברי רבדים: שיירת נבי דניאל פרצה והגיעה לגוש עציון ביום שבת, ט"ז באדר ב' תש"ח, 27 במרץ 1948. בדרכה חזרה לירושלים הותקפה השיירה ונלכדה. רוב כלי הרכב נתקעו לאורך הכביש במבואות בית לחם, מול נבי דניאל, שמצוי בראש הרכס. חלק קטן מכלי הרכב הצליחו להסתובב ושוב לגוש עציון, ובהם גם המשורייני שעליו הועמס הפר זמרי, שנועד לפינוי מכפר עציון.⁹ בהתקפה על השיירה נפגע הפר, וכאשר שב לכפר עציון הוחלט שעדיף לשחוט אותו. הפר נמצא כשר לשחיטה. הוכן חלף (תער מיוחד) וגויס למלאכה שוחט. הפר נשחט כדין, ובשרו שימש למאכל מתיישבי גוש עציון ולוחמי הנצורים. על פי ההלכה, הכשרת החלק האחורי של הבהמה מחייבת "ניקור" – הסרת גיד הנשה והפרדת השומן הכשר מהחלב, שאסור באכילה. נציגי גוש עציון בתל אביב לא הצליחו לאתר מנקר מנוסה שיאות לבוא לגוש עציון בעצם ימי המצור. לפיכך התעוררה בכפר עציון דילמה חמורה, מה לעשות בחלקי בשר הפר שטרם הוכשרו למאכל. האם מותר למסור אותם לחברי רבדים, שלא הקפידו על הלכות כשרות? המתנגדים סברו שאסור לחברי כפר עציון לעבור על האיסור "לִפְנֵי עֵזֶר לֹא תִתֵּן מִכֶּשֶׁל" (ויקרא יט, יד), ולהכשיל את חברי רבדים במאכל שאינו כשר. הרי מגיני גוש עציון אינם רעבים עד כדי סכנת חיים מידית. לעומתם טענו התומכים: לוחמים שילמו בחייהם כדי להביא מזון לגוש עציון הנצור. בתנאים כאלה לא יעלה עד הדעת להשליך בשר שאפשר לאכול כאשר יש סכנת חיים. התנאים מצדיקים, אפוא, לפעול על פי הכלל ההלכתי "פיקוח נפש דוחה את כל המצוות" (בבלי, יומא, פה ע"ב).¹⁰ בנסיבות ההן אי אפשר היה לקבל פסק הלכה מהרבנות הראשית. הוויכוח בוועדה ההלכתית בכפר עציון היה סוער. לבסוף התקבלה דעת התומכים, וחלקי בשר הפר שלא הוכשרו הועברו לרבדים. ככל הידוע, אף כי לא נמצא לכך תיעוד, הוא נאכל בתיאבון (טרופר, תשע"ט: 215–219).¹¹

יחסי שכנות

התמונה לא תהא שלמה בלי לציין שהשתלבות קיבוץ השומר הצעיר בגוש קיבוצים דתיים עוררה לעיתים מתח שאין לטשטש. תפיסת העולם הקיבוצית שבה דבקו החברים בשתי התנועות החלוציות, השקפתם הציונית-חלוצית ונכונותם להתגייס להגשמתן עד כדי מסירות נפש, לא חיפו על מחלוקת ולא מנעו עימות בין שכנים שנאבקו על קיומם בהר. בשבת פרשת אמור, י"ג באייר תש"ז, 3 במאי 1947, התעורר פולמוס בין רבדים לעין צורים

איור 7: שתי פרדות על משוריין בשיירה היוצאת מגוש עציון (באדיבות אכ"ע)

בעניין שמירת השבת בפרהסיה. מזכירות עין צורים התריעה לפני הלשכה הראשית של הקק"ל על חילול שבת באדמות הקק"ל בגוש עציון. העתק הפנייה נשלח לרב מאיר בר אילן, נשיא המזרחי העולמי וחבר הנהלת דירקטוריון הקק"ל ביום י"ז באייר תש"ז, 7 במאי 1947:

בשבת האחרונה, פרשת אמור, יג באייר, יצאו חברי קיבוץ השומר הצעיר 'רבדים' לעבודה בסיקול. בקשת חברי המזכירות שלנו מבאי כוחם שיפסיקו את עבודתם נדחתה בטענה שאל לנו להתערב בענייניהם. הננו מביעים בזה את מחאתנו העזה והנמרצה וכמו כן את מחאת יתר הקבוצות הדתיות שבגושנו. לא נוכל בשום פנים ואופן להשלים עם חילול שבת בפרהסיה על אדמת הקק"ל, לאחר כל ההחלטות החגיגיות של הקונגרסים הציוניים וכינוסי הקק"ל על שמירת הצביון המסורתי של השבת על אדמות הלאום. ובמיוחד אחרי הבטחתם המפורשת לנציגי הקק"ל להקפיד במיוחד על החלטה זו בגלל שכנותם לגוש יישובי תורה ועבודה.¹²

לטענת עין צורים היה יסוד – רכישת קרקע ראשונה של קק"ל בגוש עציון, "נחלת הרצוג", בוצעה מתרומות של יהודים שומרי תורה ומצוות בארצות הברית. ראשי הקק"ל התחייבו שאדמות אלה יימסרו להתיישבות חברי הפועל המזרחי. לימים הרחיבה הקק"ל את משבצת הקרקע שרכשה במרחב גוש עציון. על כך יש להוסיף את החובה לשמירת שבת ואיסור חילול שבת בפרהסיה על אדמות הלאום, בהתאם להחלטת דירקטוריון קק"ל בשלהי 1933, כסלו תרצ"ד. האיסור נכלל בכל חוזי ההחכרה של הקק"ל (כך תשע"ג: 220–221).

כאשר נודע למרכז החקלאי של הפועל המזרחי על כוונת הקק"ל להקים קיבוץ השומר הצעיר במרחק מאות מטרים מעין צורים הובעה הסתייגות מהקרבה, בין השאר כי הדרך לשני הקיבוצים משותפת ועלולה לעורר בעיה של נסיעה בשבת. כמו כן, הצמידות הגיאוגרפית עלולה להוביל למאבק על חלקות הקרקע המועטות שעמדו לרשות הקיבוצים. הוחלט להקים ועדה משותפת לבירור הנושא. הוועדה המליצה להקים את רבדים במרחק כקילומטר ורבע מעין צורים, גם משיקולי קרקעות ותגובה צפויה של הערבים. בפועל רבדים קמה כ-400 מטר מעין צורים.¹³ ככל הנראה התחייבו חברי רבדים להימנע מעבודה בהכשרת קרקע ומנסיעה ברכב בדרך המשותפת בשבת (כך תשנ"ב: 24-29; 234; 262-253).

עין צורים ורבדים התמודדו עם קשיי עבודה ופרנסה שהכבידו מאוד על החיים בהר. משבצת הקרקע שהצליחה הקק"ל לרכוש הייתה קטנה, וצורכי הקיבוצים היו גדולים לאין ערוך. מאבק על חלקת קרקע שהקק"ל טרם החליטה למי תיועד גרר עימות בין שני הקיבוצים השכנים. בימים כ"א-כ"ב באב תש"ז, 8-7 באוגוסט 1947, התפתחה אף תקרית אלימה (כך תשנ"ב: 229-235, ראו שם גרסאות שונות לאירוע). סכסוכים דומים בין יישובים סמוכים מוכרים בתולדות ההתיישבות בארץ.¹⁴ שתי התנועות, השומר הצעיר ובני עקיבא, הקיבוץ הדתי והקיבוץ הארצי, היו שותפות לתחושות קיפוח בידי המוסדות המיישבים, הן בגולה, הן בארץ. ייצוגן הפוליטי וכוחן המעשי במוסדות הלאומיים לא תאמו את נכונותן החלוצית ואת חתירתן להתיישבות. ייתכן שתסכול עמוק זה תרם לתוקפנות הנ"ל. שתי התנועות בולטות בכך שהפנו את חבריהן החלוצים להתיישבות בנקודות קצה, נקודות קשות ומסוכנות, שהציבו אתגרים מהמעלה הראשונה בעמק בין שאן, בנגב המערבי ובגוש עציון.

בין השומר הצעיר והשומר הדתי בפולין¹⁵

קבוצות בני נוער דתיים שהתארגנו בפולין משנת תרפ"ב, 1922, נשאו את השם השומר הדתי, במקביל לשלל שמות נוספים: בני מזרחי, פרחי מזרחי, סיני, השומר המזרחי, השומר החשמנאי, ארגון מזרחי צופי, בני עקיבא, זוהר, שמואל ועוד. מסגרת ארצית של תנועת הנוער הציוני-דתי, "כנסת השומר הדתי", התארגנה בשנת תרפ"ז, 1927. אליעזר אונגר, ממייסדי השומר הדתי, נימק את בחירתם: "השם 'השומר הצעיר' בגליציה הקסים אותנו... התנועה הזאת הקסימה את הנוער... היינו מוקסמים מן הנשימה [כך! כנראה האווירה], מן החלוציות" (אונגר 1973).

תנועת הנוער השומר הצעיר קמה בין השנים 1913-1916. ראשיתה בווינה, ועיקר צמיחתה מגליציה המזרחית שבדרום פולין. שלושה מקורות השראה עיצבו את דרכה של השומר הצעיר: הוונדר-פוגל (תנועת הנוער החופשית) בגרמניה, הסקאוטינג (הצופים) בבריטניה והנארוזנקים (העממיים) ברוסיה. מרד הנעורים, חתירה לשינוי פני החברה, השאיפה להגשמה עצמית ותחושת האחריות לאומה היו המסד הערכי לתנועות הנוער הציוניות-חלוציות שצעדו בעקבות השומר הצעיר – חלוצת תנועות הנוער הציוניות. האימוץ המואץ של ערכי המודרנה בידי החברה היהודית הוביל למתחים בין דור ההורים לדור הבנים. לראשונה חשו צעירים יהודיים רבים שיש בכוחם להביא לביטוי

ציבורי את האנרגיות האצורות בתוכם ולתפוס מקום ראוי להם בחברה הבוגרת; לחולל מהפך שיעביר אותם ממושפעים ומודרכים למשפיעים ומובילים. החילון וההתבוללות, שלילת הגולה, הזדהות עם הסוציאליזם וראיית העתיד, הפרטי והלאומי, בהתיישבות חלוצית בארץ ישראל, שבה תיכון חברה ערכית וצודקת, כל אלה היו מניעים רבי עוצמה שהניעו להקמת תנועות הנוער ולהגשמת היעד שהציבו לפניהם.

הנהגת השומר הצעיר השכיחה למזג מקורות השראה אלה, לעצב אורח חיים, להציע דרך חדשה ולהציב חזון ואתגרים שקסמו לצעירים יהודיים רבים. מקור השם בארגון "השומר", שקם ופעל בארץ בשנים 1909–1920 (מרגלית, תשמ"ה: 28). בחירה זו משקפת כוונה לחנך לאור דרכו של ארגון השומר, שזכה לתהודה רבה בקהילה היהודית בגולה. מייסדי כנסת השומר הדתי לא אימצו את הרכיב המיליטריסטי שהיה טמון בשומר הצעיר בראשיתה. בשנת תרפ"ט, 1929, קמה בני עקיבא בארץ. התארגנות נוער ציוני-דתי בגליציה המזרחית בשנת תר"צ, 1930, הוכתרה אף היא בשם בני עקיבא: "הסתדרותנו איננה נקראת 'השומר הדתי' אלא שם יותר מקורי (לא חיקוי) והוא 'בני עקיבא'", כתב דב קנוהל, ממייסדי בני עקיבא, להנהלת תנועת תורה ועבודה בארץ.⁶¹

איור 8: מפקד במושבה בנובי סאנץ, אב תרצ"ח (אוסף צילומי השומר הדתי – יוחנן בן יעקב)

משלב מוקדם התעוררה הסתייגות מהשם השומר הדתי, בשל חיקוי השומר הצעיר. ביקורת חריפה מתח הרב ד"ר שמעון פדרבוש: "אירא פון תלכו בדרך 'השומר הצעיר'".¹⁷ א' כהנא (אבר"ך): "אתם השומרים הדתיים הבדלו בזה מתוך העדה הרעה 'השומר'... כי לא תחצבו לכם אותם הבארות הנשברות, רק תשאבו מים בששון ממעיני הישועה".¹⁸

לחץ מתמיד הופעל על הנהגת השומר הדתי להמיר את שמה לבני עקיבא. הסתייגות מדרכה של

השומר הצעיר והצורך בחלופה ציונית-דתית עולים במאמר הראשון שפורסם על השומר הדתי בעיתונות המזרחי ותנועת תורה ועבודה בפולין.¹⁹ אהרון בן נון (גולדשטיין), שליח תנועת תורה ועבודה שעמד בערש לידתה של השומר הדתי, סבר כי השם השומר מבטא זיקה עמוקה ליהדות:

"הנוער העברי אשר בחר בשם 'שומר'... מרגיש וחי קשר טבעי המקשר את הנוער לדורות קדמונים, יוצרי היהדות... בכל ישותו של הנוער טבוע חלק מהאבות והמורים הרוחניים הדוחפו למעשה והגברת הפעולה בעבודת הגאולה ותחיית הרוח. בהתלהבות שאין דוגמתה קורא השומר: לשוב ליהדות המקורית העתיקה".²⁰ חבר הנהגת השומר הדתי זכר כי "התכנית היא תכניתו של השומר [הצעיר] עד כמה שהוא אינו פוגע בצד הדתי... מקיפה תכנית השומר הדתי גם את הצד הדתי" (רייכרט 1973).

השומר הדתי נטלה מהשומר הצעיר גם את שמות המסגרות החינוכיות, עיצוב הסמל, התלבושת, מושגים תנועתיים, תוכני הדרכה ועוד. בעקבות השומר הצעיר תפס המושג "שומרית" מקום משמעותי בהווה של השומר הדתי. משמעותו: "רעננות וערות, התלהבות ומסירות בפעולה, משמעת, התלכדות במעשינו והגשמה מלאה בהווי היצירה שלנו". בשומר הדתי הוענקה לשומריות (ביידיש שומרזם) משמעות נוספת – צופיות. השומר הדתי משמעו הצופה הדתי (תכנית העבודה תרפ"ט; רזנבוים תרצ"ז).²¹ בדיון פנימי על התלבושת השומרית טען חבר: "אמנם 'השומר הצעיר' גם הוא משתמש בחולצות אפורות... יכולים אנו לחקות את הטוב שבין ההסתדרויות השומריות"²². ההסתייגות החרפה מהשם והחתימה לאיחוד תנועות הנוער הציוני-דתי בפולין, באירופה ובעולם כולו הביאה באמצע שנות ה-30 את הנהגת כנסת השומר הדתי להיענות לתביעה להחליף את שמה לבני עקיבא בתנאים מסוימים. המהלך לא הבשיל. תנועת תורה ועבודה, שהייתה אמורה לקדם זאת, לא עשתה את המוטל עליה, והשם לא שונה.

מדוע נקטה כנסת השומר הדתי בדרך זו? מדוע העדיפה חיקוי ולא מקור?

השומר הצעיר הייתה תנועת הנוער הציונית החלוצית הראשונה והדומיננטית ברחוב היהודי בפולין באותן שנים. היא נתפסה כתנועת גאולה בעלת חשיבה חינוכית מתקדמת, התייחסות מקורית לבעיות העם היהודי וחתימה לשינוי המבנה החברתי שלו. מייסדי השומר הדתי וראשיה נקטו עמדה דתית פתוחה ומכילה – אימוץ רעיונות, ערכים, מושגים וסמלים מהעולם החיצוני ושילובם בתוך עולמם הדתי. הם אימצו רכיבים מהעולם המודרני ומהעולם הציוני ה"חילוני" וראו בכך ערך יהודי-דתי. הבחירה בשם כנסת השומר הדתי מהווה גילוי דעת פומבי, הצהרה: אנו נוטלים מתנועת השומר הצעיר יסודות ורכיבים במישורים הסמליים, הארגוניים והחינוכיים. לא רק שאין בכך פגם וליקוי, אלא שזו דרך יהודית-דתית ראויה ונכונה מלכתחילה. חברי כנסת השומר הדתי נותרו דבקים בעולם הדתי. הנהגתה השכיחה ליטול מהשומר הצעיר רכיבים שלא סתרו את התורה ואת ההלכה ולא היו מנוגדים לה. דרכה הושתתה על אידיאולוגיה חינוכית ציונית שמגשרת בין המודרנה לעולמם הדתי. חברה

איור 9: מחצצר במפקד של תנועת השומר הדתי (אוסף צילומי השומר הדתי – יוחנן בן יעקב)

נשבו בקסמי השומר הצעיר היהודי שאימץ את הצופיות ואת החלוציות, ונרתם להגשמת חזון בניין עם ישראל וארץ ישראל. הם בחרו בדמות יהודי מודרני, חלוץ, ודחו את דמות היהודי הגלותי. אחד היסודות המשותפים לשומר הדתי ולשומר הצעיר היה המרד. הביטוי העז ביותר למרד

בשומר הצעיר ניתן בשירו של דוד שמעוני, מרד הבן (תרע"ט), שכבש את השומר הצעיר זמן קצר לאחר כתיבתו:

אַל תִּשְׁמַע, בְּנִי, לְמוֹסַר אָב / וּלְתוֹכַת אִם אֶל אֶזְנִי תֵּט,
כִּי מוֹסַר אָב הוּא: "קוּ לְקוּ" ... / וְתוֹכַת אִם: "לֹאט, לֹאט" ...
סוּפֹת-אָבִיב דּוֹבְרָה כֵּן: / "הַקְשִׁיכָה, אִישׁ, לְשִׁיר הַבֹּן!" ...
-- - - - - וְסוּפֹת מִן הַדֶּרֶךְ, הֶלֶךְ בָּהּ הָאָב."

(שמעוני תשי"ד: שעב; לם 1991: 72; רונן והדר תשנ"ה: 43-61).

הייתה זו קריאה רבת עוצמה למרד הבנים בהוריהם. להעצמת המסר הודפס השיר בעלון השומר הצעיר בוורשה, אל על²³, בכתב סת"ם – אות ועיצוב שבהם נכתב ספר תורה. חוגים אורתודוקסיים מחו נמרצות על שיר כפרני זה, ובכמה עיירות הטילו חרם על השומר הצעיר שאימצה אותו.

בעניין המרד בדור ההורים הגלותי ניכר דמיון רב בין השומר הצעיר לשומר הדתי:

הכנסת השומרית לקחה עליה את התפקיד לחולל מהפכה יסודית בנוער הדתי, למרוד בגולה שאין לה סיכויים בעתיד, ולחנך את השומר לעלייה ארצה ולהתייבש בשורות הראשונות של חלוצי בנין ארץ ישראל דתית-עובדת. כדי לחולל מהפכה זו היה צורך לנהל פעולה חנוכית אינטנסיבית ולאחוז בדרכי חנוך מיוחדים שיעוררו בנפש הצעיר שינוי ערכי יסודי (קרניאל תש"ד: לז-לח).²⁴

הוועידה השנייה של השומר הדתי, שהתקיימה בוורשה בחודש אב תרצ"ב, הגדירה את יסודות הכנסת וקבעה שהיא "מורדת בחיי הגלות השפלים". היסודות המרדניים-מהפכניים שאפיינו את השומר הדתי התבטאו בשלילת הגולה; בחינוך קואדוקציוני (משותף לבנים ולבנות); ביחס לרבנים; בתביעה לפרודוקטיביזציה של העם; במעבר לעבודת כפיים בחיק הטבע בארץ ישראל; בהקמת חֲבֵרָה יהודית בארץ ישראל המבוססת על אדני היישוב והצדק ברוח רעיון תורה ועבודה, כלומר סוציאליזם דתי. כל זאת בלי לזנוח את התורה והמצוות, שבהם נעוץ בסיס הקיום היהודי. מרד זה ניצב בשורשה של תנועת הנוער הציונית-דתית והעמיד אותה בקונפליקט חריף עם הנהגת התנועה הבוגרת, עם רבנים, עם הורים ועם מורים. אלה לא הכניעו את הצעירים ולא בלמו את להט הנוער. רעיון המרד שהוטמע במשנתה של כנסת השומר הדתי נבע גם מהשקפת העולם של תנועת תורה ועבודה, התנועה הבוגרת שבחסותה קמה ופעלה. מייסדה של תנועת תורה ועבודה, שמואל חיים לנדוי (שח"ל), הוא שטבע את הסיסמה "המרד הקדוש", שבהשראתה וברוחה פעלה התנועה (דון-יחיא תש"ך).²⁵

לצד הדמיון, ראוי לציין פער שהלך והתרחב בין שתי התנועות. המרד בשומר הדתי נותר מסויג, תחום ומוגבל, ולא פגע בנאמנות המוחלטת לערכים הדתיים והציוניים של התנועה. המרד בשומר הצעיר הרחיק לכת בשלבים מסוימים, והוביל את התנועה לדבוק בהשקפת עולם "אדומה", קומוניסטית – מרקסיסטית וסטליניסטית. במענה לביקורת שהוטחה על הבחירה בשם השומר הדתי, שמקורו בשומר הצעיר, אציג שני טיעונים:

תנועת תורה ועבודה החלה את דרכה בראשית שנות ה-20 של המאה ה"ט תחת השם "דת ועבודה". מעט מאוחר יותר הומר השם ל"תורה ועבודה". דת ועבודה הייתה תגובה

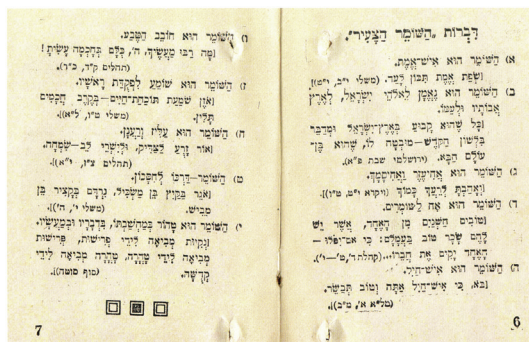
לסיסמה השגורה באותם ימים בחוגי החלוצים "החופשיים" – "דת העבודה" (בן יעקב תשס"ז: 515–520). באותה דרך צעדו מייסדי כנסת השומר הדתי בהציבם דרך חלופית לשומר הצעיר. בחירת השם ורכיבים תנועתיים נוספים נועדה להבליט את הדמיון ואת ההבדל בין שתי התנועות, ולהציב בפני בני הנוער בחירה ביניהן. מייסדי כנסת השומר הדתי, שאימצו מושגים וסמלים מהשומר הצעיר, ביקשו, בין השאר, למשוך נוער דתי שנסחף לשומר הצעיר והתרחק מתורה ומצוות. הם הניחו שהדמיון בשם התנועה, המושגים והסמלים הקרובים ישדרו לבני הנוער הציוני-דתי ולהוריהם שיש חלופה לשומר הצעיר, שמקיימת אותה מסגרת, אותו מגוון פעילויות אטרקטיביות, אך במסגרת אורח חיים דתי. נוסף על כך, במחצית השנייה של שנות ה-20 חל בשומר הצעיר מהפך – התנועה אימצה עמדה מרקסיסטית אנטי דתית, ומאז היא נושאת אופי "חילוני" (בסוק תשע"ב: 485, הע' 10; 775–776; מרגלית תשמ"ה; זית תשס"ב). בעשור הראשון, 1916–1927, דיברה השומר הצעיר בשפה דתית והיו לה מאפיינים דתיים. ניסוח דיברות השומר הצעיר, משנת 1918, משקף זיקה עמוקה לתורת ישראל. כל אחד מהדיברות מבוסס על מקור מהתנ"ך או מחז"ל. הדיבר השני: "השומר הוא נאמן לא–לוהי ישראל, לארץ אבותיו ולעמו". הצהרת כל שומר צעיר עם קבלתו כחבר בתנועה: "הנני מבטיח הבטחה שלמה לעשות כל מה שבכוחי להיות נאמן לא–לוהי ישראל לארץ אבותי ולעמי, ולהיות אחיעזר ואחיסמך לכל מי שנברא בצלם א–לוהים ולמלא את כל דברות 'השומר'" (פנקסי תרע"ח).²⁶ השוואת נוסח זה של דיברות השומר הצעיר ל"ג העיקרים של כנסת השומר הדתי מעלה מידה של חפיפה, לצד רושם שדיברות השומר הצעיר משקפות עולם דתי יותר. נוסח הדיברות של השומר הצעיר שונה ב-1928.

הודעה פומבית.

איור 11: ההצהרה של השומר הצעיר (פנקסי תרע"ח)

איור 10: עשרת הדברות של השומר הצעיר (פנקסי תרע"ח)

א. שפירא / ב. ע. ר.

מתוך "ספר הצופיות", בהוצאת "השומר הצעיר", ורשה
 כבוד את היער.
 שמך את קדושת היער מחללה, כל העולם
 זיכר. יהי והיער הוא קדש קדשיו.
 כי תחדל לתוך היער, דם ובחרדת קדש
 עמד, האון לשיתת אילנות, ללחש עשבים, קהמנת
 זרמים, הקשיבה לחכמת-יער.
 פה סודות מעשי בראשית, פה רוי הבריאה
 לפניך יגלו!...
 אין אמר ואין דברים – יספרו קבוד הבריאה.
 בלי נשמע קולם – יתנו פלאי היצירה.
 היער – לו דומיה תהלה.
 אך השמרו לכם פן תבאו אל היער עם חלאת
 מנהגי העיר, פן תמלאוהו שאון צוחות הקריה וזמזומה,
 כי לא יסבל היער את חיי העיר, עזין היער את
 העיר מדור דור – וסגר בפניכם את מצפוניו, ואך
 נבוכים תהיו בו. וראיתם הרבה עצים, אך את היער
 לא תראו ובקשתם את נפש היער ולא תמצאוה.
 בנאות דשא, על מי מנוחות בסתרי יער שימו
 רבצכם.

איור 12: מאמר "ביער" שפורסם בעיתון תנועת
 השומר הצעיר אפקים²⁷

ספר הצופיות, שפרסמה השומר הצעיר בשנת
 תרצ"א (שמיטברג 1931), מציג שפה דתית
 רוויה בפסוקים מהתנ"ך, בדברי חז"ל ובקטעים
 מסידור התפילה. שפה זו הייתה רווחת בשומר
 הצעיר מייסודה, עוד בראשית שנות ה־30, "כפי
 שניתן לראות מהטקסט "ביער" (איור 12).

בתרבות היהודית הגלותית באירופה היער
 היה מרחב מעורר פחד ורתיעה, כפי שעולה גם
 מהסיפורים כיפה אדומה, הנזל וגרטל ועוד,
 שנכללו בקובצי אגדות-מעשיות האחים גרים
 (Kinder und Hausmärchen, גרמניה, 1812,
 1815). ביידיש, שפה שהייתה שגורה בפי יהודי
 מרכז ומזרח אירופה, הביטוי **גוואלד** משמעו
 סכנה, קריאת הצלה. מילה זו מורכבת משתי
 מילים ביידיש **גיי ואלד** – לך ליער. חסידות
 הבעל שם טוב קירבה את הציבור היהודי אל
 היער ואת היער לציבור היהודי. היא המירה
 את הפחדים ממנו בהכרה ביתרונותיו – הוא
 מזמן מפגש עמוק עם הטבע, ובאמצעותו עם
 האל. הבעל שם טוב בילה שנים רבות ביערות

שבהרים בדרום-מזרח פולין. שם התבודד, ומשם התגלה וחולל מהפך בעולם היהודי.
 בעקבות החסידות טיפחו כל תנועות הנוער החלוציות את הקרבה לטבע ואת השהות
 ביער כערך מחנך ומעורר חוויה עזה.

חברי השומר הצעיר הרבו לשיר שירים חסידיים שמקורם בתנ"ך ובפרקי התפילה:
 ביקורים קבועים היינו עורכים ב'שטיבל' של ה'טויטע חסידים' [חסיד ר' נחמן
 מברסלב]... הזיקה ליידישקייט הייתה רבת פנים. דגקות חסידית היתה פוקדת
 לעיתים את התכנסויות הקבוצות והגדודים. זכורה במיוחד הפגישה עם הרבי
 מיבלונה [האדמו"ר ר' יחזקאל טויב]... ממיסדי 'כפר חסידים' שבעמק זבולון.
 ב־1924 שב לפולין כדי להפיץ בין חסידיו את רעיון ההתיישבות החקלאית בארץ
 ישראל... התארח בקן השומר הצעיר [בוורשה]... ישבנו בנפרד בנים ובנות מפאת
 כבודו של האורח... סיפורים קלחו ושירה אדירה לוותה את הפגישה. וכאשר
 נתהדק מעגל ה'הורה' יחד עם הרבי, עמדו הבנות סביב סביב ושרו, ואילו הבנים
 סובבו במעגל הרוקדים. שעות נמשכה הפגישה והיא כולה שירה ואמונה (זרטל
 תשנ"א: 145).

בכנסייה [ועידה] של השומר הצעיר בגליציה, אלול תרפ"ה, 1925, הכריז מרדכי אורנשטיין
 (אורן), מראשי השומר הצעיר: "ארץ ישראל היא קדושה". באותה שנה כתב: "החלוציות
 היא הנהייה בת אלפי שנים אל הבית השלישי... היא עלייה לרגל של היהודי הנצחי אל
 הבית השלישי" (מרגלית תשמ"ה: 12; שריד תשל"ט: 209).

אליעזר ריגר, ראש השומר הצעיר בתקופת הייסוד בווינה, היה תלמיד בית המדרש לרבנים, וכמוהו עוד כמה מחברי הנהגת התנועה באותה עת. בכנס השומר הצעיר בטארנאווא (TARNAWA NIZNA, מחוז סטניסלבוב), באוגוסט 1918, אמר ריגר: "איזו עת תבוא אפוא עתה ובאיזה פרצוף יתלבש א-להי ישראל בעונה זו? עת הרת עולם תבוא וא-להי ישראל יתלבש בפרצופו של ד' [השם] שר צבאות. הבה נתקדש נא למלחמתו והיינו צבאותיו" (מינץ תשנ"ה: 84-86).

במכתב להנהגת השומר הצעיר בלבוב, 1919, כתב מאיר יערי, ראש הקן בווינה ולימים מנהיג תנועת הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר: "תורה, עם וארץ - דהיינו היעוד היהודי, הארץ והעם הם אחדות ושילוש... מה שחסר בעיקר זוהי ככל הנראה האמונה ואולי אפילו מידה של קנאות. אני חושב שאת הלב ואת אמונה יכול לעורר רק התנ"ך ורק התנ"ך העברי" (מינץ תשנ"ה: 354-355).

"מנהיגיה ומחולליה של תנועות הנוער ראו עצמם, ברובם הגדול, בני אדם חילוניים אף שהרומנטיקה... שלהם כללה משהו שנהוג לכנותו רליגיוזיות. הם שללו את הדת", קבע צ' למ (לם 1991: 30; למ תשנ"ח: 44).²⁸ קשה להלום קביעה זו עם התמונה המורכבת שהוצגה לעיל. ככלל, חוקרי השומר הצעיר מיעטו להתייחס למרכיב הדתי בהוויית השומר הצעיר בשנותיה הראשונות. מרגלית ציין דבקות חסידית: "התנועה אינה דתית במובן המקובל אך היא חדורה דתיות במובן של revivalism מוסרי, של 'דת שבלב'". זית כתב שהנוסח הראשון של דיברות השומר, 1918, "ביטא נאמנה את החינוך המסורתי המקדש יראת א-לוהים". במחקר השומר הצעיר בשנותיה הראשונות, 1911-1921, כתב מינץ: "במרצת 1918... פרסמה המועצה המרכזית שורה של חוזרים בענייני יסוד ונוהל. כך למשל נוסחו הדיברות". הוא מפנה שם לעשרת הדיברות בספר השומרים, שם מובא נוסח הדיברות מהמחצית השנייה של שנות ה-20. מינץ לא התייחס לעובדה שב-1918 פורסם נוסח דיברות שונה, אף שספרו מוקדש לשנים אלה (מרגלית תשמ"ה: 11, 27; זית תשס"ב: מינץ תשנ"ה: 129, 145, הע' 23; גוטהלף 1934: 14-16; 271; צור 2007: 308). הנושא זכה להתייחסות בעבודה של א' יעל, 1998.

בשנות העיצוב והגיבוש חתרה השומר הצעיר לשלב את העולם היהודי המסורתי, מורשת העבר היהודי לדורותיה, עם הוויה מודרנית בת המאה הי"ט. מ' יערי הגדיר את דרכה של השומר הצעיר כ"דתיות בלי א-לוהים".²⁹ אנשי השומר הצעיר ביקשו להיות "אנשים שלמים ובריאיים ויהודים שלמים ובריאיים", כפי שנכתב במדריך למנהלים [מדריכים] השומריים, קובץ ספוג מורשת ישראל (מרגלית תשמ"ה: 27). מראשיתה ולאורך שנים רבות חתרה השומר הצעיר למזג חסידות, השכלה וציונות.

מגמה זו הנחתה גם את מייסדי השומר הדתי. המסקנות ודרכי היישום היו שונות, הבסיס הרעיוני העקרוני היה דומה. שפה דתית, חזון ציוני וחתירה להגשמתו, הטמעת הצופיות והתבססות על תפיסות חינוכיות חדשניות. אלה יצרו בקרב בני נוער וצעירים דתיים הילה שעיטרה את השומר הצעיר, והעניקו לה כוח משיכה רב. על רקע זה פעלו מייסדי כנסת השומר הדתי לשוות לתנועה שהקימו צביון דומה עד כמה שאפשר לשומר הצעיר, תוך הבלטת הרכיב הדתי. כפי שראינו, השם השומר הדתי הוצע לראשונה בוורשה בשנת תרפ"ב, ואומץ כשמה של תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין בשנת תרפ"ז, 1927, בטרם השלימה השומר הצעיר את המהפך המרקסיסטי וברטרם אימצה גישה אנטי דתית.

איורים 13–14: מימין סמל השומר הצעיר ומשמאל סמל השומר הדתי.

בשנות ה־30, כאשר התפנית ניכרה היטב, נמתחה עליה ביקורת חריפה בפרסומי השומר הדתי. כאמור לעיל, גם תפיסתה ואורחות חייה של השומר הצעיר אחרי המהפך לוו בעוצמות שאפשר להגדירן כדתיות, אף אם אינן זהות לעולמה הדתי של התורה. דרך זו, אותה אימצה הנהגת כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בפולין, ובעקבותיהן גם תנועת הנוער בני עקיבא בארץ, הביאה להישגים ניכרים: כ־15,000 חניכים וחניכות היו חברים בשומר הדתי בפולין בשנת השיא, תרצ"ז, 1937. בארץ הייתה בני עקיבא, מאז שנות ה־80 של המאה הקודמת, אחת משלוש תנועות הנוער הגדולות ביותר. הישגיהן חרוטים עמוק במרחבי ארץ ישראל ובדמות העם היהודי.

אפשר לסכם אפוא, כי השומר הצעיר והשומר הדתי היו מייסודן שתי תנועות בעלות מאפיינים דתיים. חבריהן היו צעירים בעלי להט אמונה ודבקות. מכנה משותף עמוק ורחב זה היה מסד מוצק לפיתוח קשרים ושיתופי פעולה בין הקיבוצים כפר עציון ורבדים, בין השומר הצעיר לבני עקיבא. ראויים הם מתיישבי גוש עציון ולוחמיו שמסכת חברתית זו, אותה יצרו וטיפחו, תהיה רכיב בהנחלת סיפורו של גוש עציון לדור הצעיר. מארג ערכים ואורחות חיים זה הוא אחד ממכלול מאפיינים ייחודיים המהווים יחדיו את מורשת גוש עציון.

ביבליוגרפיה

אונא מ' תשכ"ה. **שותפות של אמת, קובץ מאמרים בדרכי הקבוצה הדתית**. תל אביב.

אילן ר' תשמ"ו. **יישובי הקיבוץ הדתי בגוש עציון**, תש"ג–תש"ח, שיתוף וייחוד, בתוך מ' נאור, עורך. **גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח**. עידן 7. ירושלים. עמ' 89–110.

בובר מ' תש"ה. **בין עם לארצו**. ירושלים.

בן יעקב י' תשל"ח (תש"ס). **גוש עציון – חמישים שנות מאבק ויצירה**. כפר עציון.

בן יעקב י' תשנ"ו. ועלינו המלאכה לגמור – קווים למשנתו של הרב ישעיהו שפירא. **סיני** אב-אלול: רסז-רפב.

בן יעקב י' תשס"ז. הערפל חותר תחת היסודות – לבירור רעיונות היסוד הגלומים במשנת תורה ועבודה. בתוך י' גליק, עורך. **זכר דבר לעבדך – אסופת מאמרים לזכר דב רפל**. ירושלים. עמ' 552-511.

בן יעקב י' תשס"ח. **מחלקת ההר – פרשת הל"ה**. כפר עציון.

בן יעקב י' תשע"ח. **השומר הדתי – תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, תר"פ-תרצ"ט, 1939-1920**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

בסוק ע' תשע"ב. **עלילות נעורים, אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם**. ירושלים.

ברמן י' תשע"ג. **שלום קרניאל – חיינו ומשנתו**. כפר עציון.

גוטהלף י' 1934. **ספר השומרים**. ורשה.

דון-יחיא ש' תש"ך. **המרד הקדוש – שמואל חיים לנדוי ופועלו**. תל אביב.

דרור ל' ורונצווייג י' 1956. **התנועה מראשיתה ועד לאחר מרד הגיטאות, 1913-1945** (ספר השומר הצעיר א'). מרחביה.

זית ד' תשס"ב. **האוטופיה השומרית, השומר הצעיר בפולין 1921-1931**. באר שבע.

זלמן תש"ח. **גורל האומה – חנוך, יאיר, ארז, איציק לזכרם**. רבדים.

זרטל מ' תשנ"א. בטרם. בתוך: י' שמיר, עורך. **השומר הצעיר בפולין, 1913-1950**. גבעת חביבה. עמ' 66-52.

טרופר ב' תשע"ט. דילמות הלכתיות במצור על גוש עציון במלחמת העצמאות. בתוך: י' זלינגר וא' ישי, עורכים. **מחקרי ארץ יהודה – אסופת מאמרים לזכרו של דוד עמית** ג: 203-225.

יל"י 1983. **יחסנו לארץ ישראל – מקראה לקראת הנושא המשותף בתנועה**. הסתדרות השומר הצעיר בארץ ישראל.

יָעַל א' 1998. **מגב כפוף נפרוק העול, היחס לדת בקיבוץ הארצי 1927-1948**. עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

כץ י' תשנ"ב. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון, 1940-1947**. רמת גן.

כץ י' תשע"ג. דת וציונות בתקופת היישוב: סעיף שמירת השבת בחוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת. **ציון** עח (ב): 236207.

לם צ' 1991. **תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור**. גבעת חביבה.

לם צ' תשנ"ח. **שיטת החינוך של השומר הצעיר, סיפור התהוותה**. גבעת חביבה.

מינץ מ' תשנ"ה. **חבלי נעורים**. ירושלים.

מרדכי י' תשמ"א. **עלי אוכף**. תל אביב.

- מרגלית א' תשמ"ה. **השומר הצעיר - מעדת נעורים למרכזים מהפכני, 1913-1936**. תל אביב.
- פינקרפלד א' תשמ"ו. רבדים בגוש עציון. בתוך מ' נאור, עורך. **גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח**. עידן 7. ירושלים. עמ' 111-122.
- פנקסי תרע"ח. **פנקסי - לשומרים ולרעים**. ורשה.
- צור א' 2007. תנועות נוער יהודיות באירופה. בתוך י' יובל, עורך. **זמן יהודי חדש**. ירושלים. עמ' 302-309.
- צמרת צ' תשמ"ה. גורדון וברנר, בתוך: מ' נאור, עורך. **העלייה השנייה, 1903-1914**. עידן 4. ירושלים. עמ' 84-100.
- קנוהל ד' תשי"ז. **גוש עציון במלחמתו**. ירושלים.
- רוזנבוים ש' תרצ"ז. דרך ושיטה בהדרכה. בתוך עורך לא ידוע, **דו"ח הכנסייה השלישית**. ורשה. עמ' 20-23.
- רונן א' והדר י' תשנ"ה. רעיון הלחימה בתפיסת תנועות הנוער בתקופת השואה: היבטים פסיכולוגיים והיסטוריים. **דפים לחקר תקופת השואה יב**: עמ' 43-62.
- שמעוני ד' תשי"ד. **שירים**. כרך א. תל אביב.
- שמיטברג א' 1931. **ספר הצופיות**. ורשה.
- שריד ל"א תשל"ט. **החלוץ ותנועות הנוער בפולין, 1917-1939**. תל אביב.
- תכנית העבודה תרפ"ט. **השומר הדתי, תכנית העבודה הארגונית, התרבותית והצופית**. ורשה.

ארכיונים

ארכיון כפר עציון = אכ"ע
ארכיון צה"ל = א"צ
ארכיון ציוני דתי = אצ"ד
גנזך המדינה

ראיונות

- ריאיון עם אליעזר אונגר, מראיינים: אברהם רובינשטיין ויהודה בן-אבנר, 27.5.1973. אצ"ד, ראיונות, 1.
- ריאיון עם מרדכי רייכרט, מראיין: יהודה בן אבנר, 1.10.1973. אצ"ד, ראיונות, 43.

הערות

- 1 תודה לאלישע שפירא, בן וחבר קיבוץ עין השופט, לשעבר ראש ההנהגה הארצית של השומר הצעיר ומזכ"ל הקיבוץ הארצי; ולד"ר צביקה צמרת, שעמד שנים רבות בראש יד בן צבי. שניהם עיינו בכתב היד, העירו והאירו את עיניי להרחבות חשובות, לשיפור ולדיוק הדברים.
- 2 לא כאן המקום להאריך בעניין מהותי זה, עליו בכוונתי לכתוב בעתיד הקרוב.
- 3 ברנשטיין י', היסודות האידיאולוגים שלנו, **נתיבה**, שנה ט גל' ח-ט, יב בניסן תרצ"ד, 28.3.1934.
- 4 אורי [פינקרפלד], רבדים, **המצפה** – **עיתון השומר הצעיר**, פברואר 1948, אדר א תש"ח.
- 5 קרניאל שלום, "בימים הגדולים", **עלונים**, כסלו-טבת תש"ח; פורסם שוב תחת הכותרת "בדמייך חי".
- 6 יומן המחוז, 12.11.1947, 4944/49/592, ארכיון צה"ל.
- 7 טילמן רמז למעללי "שמש העמים", סטאלין, בברית המועצות המדממת; ידידי ד"ר צביקה צמרת ציין אירוע הפוך: אהרן דוד גורדון התעקש לעבוד באחד במאי. הוא עזב את תל עדשים ב־1919 כשסירבו לכתוב זאת בפירוש בסידור העבודה על לוח המודעות (צמרת, תשמ"ה: 89–88).
- 8 ביטויים רבים של עידוד ותקווה בשעות הקשות עולים מדברי החברים, ממכתביהם לבני משפחתם ומרשימות שנותרו בידינו.
- 9 180 הלוחמים שנסעו בעשרות כלי הרכב, רובם משוריינים, נותרו לכודים על הכביש. 15 מהם נפלו בקרב, שנמשך יום וחצי. שאר הלוחמים חולצו לירושלים בידי הבריטים, שמסרו את הנשק ואת כלי הרכב לאויב הערבי.
- 10 פרט למצוות שעליהן חל החיוב "ייהרג ואל יעבור" (רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ה, הלכות קידוש השם, ועוד).
- 11 אין כל בסיס עובדתי לגרסה ששמע לפני שנים רבות ידידי, פרופ' אמנון שפירא, מפי הרב פרופ' איין (Irving) גרינברג, לפיה בשר הפר שלא הוכשר הועבר לרבדים, והם סירבו לאוכלו מתוך הזדהות עם חבריהם בכפר עציון ורעיהם לנשק, שומרי המצוות (שפירא אמנון, מעשה בפרה שמתה בכפר עציון, **עמודים**, ביטאון הקיבוץ הדתי, סיוון-תמוז תשע"ו, 779 ((5)).
- 12 עין צורים אל הרב מאיר בר־אילן, 7.5.1947, גנזך הציונות הדתית, תיקי המרכז העולמי של המזרחי, 270; אכ"ע, תיק עין צורים.
- 13 הייתה זו יוזמה מקומית של יגאל מרדכי, השומר, שקיים קשרים עם ערביי הסביבה בשליחות המוסדות המיישבים. מטרתו הייתה למנוע התנגדות ערבית להקמת רבדים. הוא עשה זאת בניגוד לעמדת המוסדות ועורר תרעומת בק"ל (יגאל, [תשמ"א]: 107–114).
- 14 לדוגמה, ב־י"ט באלול תשכ"ו, 4.9.1966, עלתה על הקרקע קבוצת עלומים בצפון מערב הנגב. משבצות קרקע שעובדו בידי קיבוץ נחל עוז השכן ומושב תלמי יפה ייעדו לעלומים. המאבק שנאלצו חברי עלומים לנהל התפתח לתקריות אלימות עם חברי היישובים השכנים, שביקשו לשמור על האדמות שלדעתם היו שייכות להם (זיכרונות אישיים של הח"מ; שמש יהושע, חלקת המריבה באדמות נחביר, **הצפה**, 28.10.1966; אלגת צבי, ללא כותרת, מעריב, 28.10.1966).
- 15 פרק זה מבוסס על דוקטורט שכתבתי במסגרת המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר אילן: השומר הדתי – תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, תר"פ-תרצ"ט, 1920–1939, חשוון תשע"ח, אוקטובר 2017.
- 16 דב קנוהל לתנועת תורה ועבודה, י"א בניסן תרצ"ד, אצ"ד, בר"ע-2, 167.
- 17 פדרבוס שמעון, מכתבים שנתקבלו, **השומר הדתי**, ר"ח סיוון תרצ"א.
- 18 כהנא אברהם, השומר הדתי ותפקידו, **השומר הדתי**, ר"ח סיוון תרצ"א.
- 19 רדז'נסקי יעקב, השומר הדתי, **אונזער שטימע**, גל' 19, ד באלול תרפ"ז, 1.9.1927.
- 20 בן נון אהרון, הצופיות מנקודת מבט הדת, **נתיבה**, עיתון תנועת תו"ע, שנה ג חוב' א-ב (כב-כג), יד בתשרי תרפ"ח.

- 21 בן דוב י', "השומר הדתי", דאָס יודישע לעבען, עיתון המזרחי וצעירי המזרחי (תו"ע), גל' 4, כד בתמוז תרפ"ח.
- 22 בלומברג יעקב, להנהגה עליונה של השמה"ד, כד באלול תרצ"ב, בר"ע-2, 119, 188, אצ"ד.
- 23 אל על, עיתון השומרים, קן השומר הצעיר, 1922.
- 24 קרניאל שלום, כנסת 'השומר הדתי' בפולין, במישור, יג בניסן תש"ד, 6.4.1944.
- 25 ככל הידוע לי אין מקור מצוטט בכתובים מדברי שח"ל שבו נכתב המונח "המרד הקדוש". הביטוי נזכר לראשונה במאמר של ברוכוני שלמה ("לזכרו", נתיבה, שנה ד, חוב' יט, טו בסיוון תרפ"ט). דון יחייא, שהכתיר את ספרו על שח"ל בשם "המרד הקדוש", ציטט בו מדברי י' ברנשטיין: "הרמת דגל העבודה במחנה התורה, ודגל התורה במחנה העבודה... הוא המרד הקדוש" (עמ' 120); וכן מדברי א' רוטשטיין ונ' עמינוח.
- 26 הוספת המקף "א-לוהי" היא שלי, יב"ן. בארכיון יד יערי שמור טופס הדיברות כתובים על גבי איור מסורתי של לוחות הברית; בפנקסי תרצ"ה, 1935, פורסם נוסח הבטחה מבוסס על הדיברות הנ"ל, אך משובש: "הנני מבטיח הבטחה שלמה לעשות כל מה שבכוחי להיות ולעמי להיות אחיעזר ואחיסמך לכל מי שנברא בצלם א-לוהים ולמלא את כל דיברות 'השומר'". השמטת המילים: "נאמן לא-לוהי ישראל, לארץ אבותי" בגרסה החדשה יצרו שיבוש.
- 27 שפירא א', ביער, אפקים. 1932, א.
- 28 לם פרסם שם צילום דיברות השומר הצעיר 1918, אך לא הקדיש דיון לנושא.
- 29 הורוביץ ד', עמדתנו בתנועת הנוער. Haszomer, Stanowisko nesza w ruchu młodzieży. יוני 1918.